

VANNAK IDŐK, MIKOR MENNI KELL

Sz. Koncz István beszélgetése

Kérdezgetem a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának hallgatóit, vajon ismerik-e intézményük történetét? Hallottak-e az alapító atyákról? Hümmögés a válasz. De nemcsak a diákok bizonytalanok, hanem a kar egyik, korábbi dékánja is az. Fordítok hát a kérdésemen: tudják-e, ki volt a budapesti közgazdász rektora, amikor a pécsi, kihelyezett tagozat létesült? Csönd. Utóbb a tagozat önálló karrá nőtt, mondom, és valamivel később az illetőt a Pécsi Tudományegyetem díszdoktorává emelték, erősködöm. Végre egy lány óvatosan kimond egy nevet. A legendás professzor, Berend T. Iván nevét. Majdnem megölelem érte.

Berend T. (Tibor) Iván 1930. december 11-én született Budapesten. Családját a soá súlyosan érintette, 1944-ben maga is a dachau koncentrációs táborba került. Végül amerikai csapatok szabadították fel. Középiskolába a pesti Izraelita Hitközség Gimnáziumába járt, egyetemi tanulmányait 1949 és 1953 között a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte. Akadémiai karrierjének állomásai: a közgazdaságtudományok doktora (1957), a történettudományok kandidátusa (1958), majd doktora (1962), az MTA levelező (1973), majd rendes tagja (1979). 1985-től öt esztendőn át a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt. Az egyetemi karrier minden lépcsőfokát végigjárta, a tanársegédi státusztól (1953) az egyetemi tanári kinevezésig (1964). Meghatározó szerepet játszott az adminisztratív vezetésben is, volt tanszékvezető, dékán, illetve 1973 és '79 között rektor.

Részen egyetemi kollégáival, részben szakmai és munkabizottságok tagjaként részt vett az 1968-as mechanizmusreform előkészítésében. Az 1970-es és '80-as években többször volt vendégprofesszor az USA-ban. Utóbb bekapcsolódott a rendszerváltás előkészítésébe, 1988-ban vezetésével dolgozta ki a szakértő csoport többek között a privatizáció programját. Berend T. Iván az akadémia elnökeként 1988–1989-ben az MSZMP Központi Bizottságának tagja volt. Irányításával a KB az 1956-os események feltárására történész-munkabizottságot alakított. A bizottság szakított az ellenforradalmi minősítéssel, és egy nagy példányszámú publikációban először mondta ki, hogy a tömegmozgalom népfelkelés volt.

Most majd megtudjuk, hogy pontosan milyen események hatására, a közvélemény számára némileg váratlanul, 1990-ben lemondott újabb akadémiaelnöki jelöléséről, hazai tisztségeiről, és elfogadta a Los Angeles-i Kaliforniai Egyetem (UCLA) meghívását. Kivándorolt az USA-ba, a UCLA történelemprofesszora lett, 1993-tól 2005-ig az Európai és Orosz Tanulmányok Központjának igazgatója is volt. Huszonöt évig, 2015-ös nyugdíjba vonulásáig tanított a UCLA-n. 2015-ben az Amerikai Tudományos és Művészeti Akadémia tagjává választották. Pályája során előadó volt német, amerikai, brit, japán, izraeli, olasz, spanyol, kínai, indiai, svéd, finn, dán, osztrák és kanadai egyetemeken, köztük a Berkeley-n, Oxfordban, Washington D. C.-ben és New Yorkban is. Történelemvilágkongresszusok nyitóüléseinek előadója volt Montrealban 1995-ben, és Oslóban 2000-ben. Ugyancsak előadást tartott az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának genfi találkozóján 2000-ben. Kétszer volt a davosi Világgazdasági Fórum vendégelőadója, de előadásokat tartott a Belga Királyi Tudományos Akadémián és az Osztrák Tudományos Akadémián is.

Nagyszámú nemzetközi szerepvállalása közül találmokra emelek ki kettőt: 1986-tól 1994-ig a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság alelnöki tisztét töltötte be, valamint 1995 és 2000 között a Nemzetközi Történettudományi Bizottság (International Committee of Historical Sciences) elnöke volt. Számtalan egyetem tiszteletbeli professzora, és tiszteletbeli tagja jó néhány akadémiának. 1980-ban a Royal Historical Society, 1988-ban a Brit, 1989-ben az Osztrák Tudományos Akadémia is felvette tagjai sorába. Ezenkívül az Európai Tudományos és Művészeti Akadémia tagja.

Kutatási területei: a XIX–XX. századi Európa társadalom- és gazdaságtörténete, különös tekintettel Közép- és Kelet-Európára; a fejlődésben elmaradt európai térségek gazdasági modernizációja; Közép- és Kelet-Európa komplex története a XIX–XX. században; Közép- és Kelet-Európa gazdasági problémái a II. világháború után, a régió gazdasági, társadalmi és politikai folyamatai, rendszerváltás utáni átalakulása. Máig aktív közíró, publikál például az *Élet és Irodalomban* és a *Népszavában* is.

A professor több ízben volt az USA külügyminisztériumának alkalmi tanácsadója (1996-ban, 1998-ban és 2004-ben is), elnöke volt a magyar kormányfő tanácsadó testületének (1989–90), tagja a magyarországi privatizációt és piacosítást elősegítő nemzetközi Kék Szalag Bizottságnak (1989–93). Kossuth-díjas (1961), Akadémiai Díjas (1965, 1966), Állami Díjas (1985).

Első házasságából született lányai Berend Zsuzsa szociológus, a UCLA munkatársa és Berend Nóra történész, a Cambridge-i Egyetem tanára.

A professzor, ahogy mondja, nem vállalkozik arra, hogy átrepülje az óceánt, és hát én sem tervezek már ilyesmit. Távinterjúban egyezünk meg egymással, amelynek heteiben egy nagyon nyitott, befogadó, nyílt szellemű ember képe bontakozik ki előttem. Először arra kér, küldjem el kérdéseimet, de szinte azonnal elfogadja, hogy illet magára valamit is adó riportert nem tesz. Türelmesen felelget tehát, és azzal az alig leplezett örömmel, hogy egy Pécssett szerkesztett lapnak nyilatkozhat.

– Pécshez a legjobb emlékeim fűződnek. A hetvenes években, amikor a Közgazdasági Egyetem rektora voltam, kihelyezett tagozatot létesítettünk a városban. Később, mikor a tagozat önálló karrá vált, Magyarországon ez az intézmény tisztelt meg díszdoktori címmel. Előre akarom azonban bocsátani, hogy elkerülhetetlenül felmerülnek majd kérdések, melyekkel Budapesten megjelent emlékirataimban (*Történelem, ahogyan megéltem*, 1997), majd ugyancsak Budapesten megjelent két esszékötetemben (*Élj érdekes időkben!*, 2020; és *Óperenciás tengeren innen és túl*, 2022) már foglalkoztam. Olvasóimtól tehát, akik esetleg az említett köteteket ismerik, elnézést kérek, ha válaszaim egyes elemei ismétlésnek hatnak.

– Arra kérem, professzor úr, beszéljen a fölmenőiről! Tudomásom szerint édesapja születésekor festékküzletet vezetett.

– Apám szegény, falusi családban, félárván nőtt fel, asztalosnak taníttatták, de önerőből tovább képezte magát, és tanító lett. Igazi ambíciója azonban az írás volt. Csatlakozott Kassák Lajos köréhez. Írt novellákat és színdarabokat, úgyszólván egy életen át. Ebből mindössze egyetlen novelláskötete jelent meg. Születésem előtt valóban kis festékküzletet nyitottak, ahol anyámmal együtt reggeltől estig dolgoztak. Visszanézve *Az ember tragédiája* falanszter-jelenetére emlékeztem, ahol Michelangelo, ugye, széklábat farag, ahogy apám a szakmai lapot, a *Festéket* szerkesztette és írta.

Édesanyám ugyancsak szegény családba érkezett. Szülei ház mesterek voltak, ő gépíró lett. Családunk az Akácfa utca 36-ban lakott. Születésem után nyolc évig kilencen éltünk a háromszobás lakásban. Az egyik szobát albérlő használta. Szüleim mellett velünk lakott anyai nagymamám és két felnőtt fia, valamint nálam négy évvel idősebb bátyám. Szegény világ volt, de meleg családi környezet. Bátyám apám fia volt, beszélgetős és vitapartner. Én inkább anyám fia voltam, mivel a mindig nagy követelményeket

támasztó apámnak életem első tizenkét-tizenhárom évében nem igazán tudtam eleget tenni. Anyám követelmények nélkül bízott bennem, és a legodaadóbb szeretettel vett körül. Ha visszagondolok erre, úgy látom, hogy a két nagyon is különböző kapcsolat egyaránt segített az életben és emberi formálódásomban. Jól kiegészítették egymást. Apám hajtott, anyám pedig önbizalmat adott ahhoz, hogy apám elvárásainak végül is megfeleljek.

Édesapám a legszerencsétlenebb generációhoz tartozott. Már elég idős volt ahhoz, hogy az I. világháborúban az olasz frontra kerüljön, s még elég fiatal ahhoz, hogy 1938-tól úgyszólván állandóan munkaszolgátra hívják be, majd elgyalogoljon a mauthauseni koncentrációs táborba. A háború, a német megszállás, majd a nyilas uralom bibliaira emlékeztető sorscsapás volt családunkra. Apám falusi famíliáját, édesanyját, öt testvérét, számtalan unokatestvérét, unokahúgát és unokaöccsét, a család harminkét tagját a deportálások során megölték. Erre a sorsra jutott egyik anyai nagybátyám is, míg a másíknak sikerült elmenekülnie az országból. Anyám bujkálva túlélte a háborút. Egyetlen, különleges tehetségű bátyámat 1944-ben, tizenhét éves korában ölték meg. Én még tizennégy sem voltam, amikor gyerekkori jóbarátom, aki egyenruhás, pártszolgálatos nyilas lett, átadott a németeknek. A Wehrmachtnak dolgozó kényszermunkás lettem, majd megjárta a veszprémi és komáromi börtönöket. Utóbbiban töltöttem be tizennegyedik életéveimet, hogy ezt követően a dachauai náci koncentrációs táborban kössék ki.

– *A kisgyerekkorból épp csak fölcseperedett legény mit látott a haláltábor borzalmaiból?*

– Mindig úgy éreztem, hogy gyermekkorom 1944. október 31-én, aznap, amikor a németeknek átadtak, véget ért. Felnőtté váltam. Talán nem is tudtam volna másként végigcsinálni, amin átmentem. A rettenetes éhezést, a tömeges halált, amit különböző fertőző megbetegedések, a vérhas és tifusz siettettek. Utóbbit én is hamar megkaptam. Már a komáromi börtön szalma-fekhelyén tetves és rühes lettem. Rettenetes magas lázam volt, átmenetileg nem hallottam és láttam, de hajnali öt órakor az Alpokalján, a rémes téli hidegben már kint kellett állnunk létszámellenőrzésen. Két fogolytársam fogott két oldalról, vitt ki és tartott. Orvost természetesen nem láttam. Reggelenként kihordtuk a hullákat a barakkból, és mint a fát, egy sort hosszában, egyet keresztben, felhalmoztuk őket az épület előtt. Ráadásul az érkezés után, amikor fertőtlenítettek az egyhetes, zártvagonos utazást követően, valaki ellopta a cipőmet, amit ruhákkal együtt a fal mellé kellett tenünk. Egész télen mezítláb voltam.

Dachau hihetetlen emberi kavalkád volt. Német politikai foglyok, egyesek már az 1930-as évek óta (őket, közöttük bécsi, kommunista fogoly barakkparancsnokomat a tábor utolsó napjaiban agyonlőtték), bűnözők és homoszexuálisok, orosz, ukrán, francia, jugoszláv és más hadifoglyok, cigányok, lengyel zsidók... Barakkunkban még egy olasz és egy norvég is volt. Én a komáromi Csillagerőd börtönből, a Margit körútról evakuált magyar politikai foglyokkal érkeztem. Először egy fiatal kommunista dorogi bányással osztottunk meg egy priccset, majd egy kapuvári kommunista tanítóval, később francia hadifoglyokkal és lengyelekkel. Akkor már hárman kuporogtunk egy-egy facipccsen. Megdöbentő elembertelenedés tanúja voltam, ugyanakkor szívet melengető szolidaritás vett körül. Április végén ismét bevagoníroztak, és felvittek az Alpokba, az Isar folyó által félkörben bezárt köves síkfüldre. Az SS-őrség géppuskával körülvett bennünket. Utólag tudtam meg egy amerikai őrnagy könyv formában kiadott akkori jelentéséből, hogy a foglyok likvidálására készültek. Természetesen semmit sem tudtunk a hadihelyzetről, de az örök igen. Isteni szerencsénkre kereket oldottak, s nem kaszaboltak le minket. Mikor felismertem, hogy az őrség eltűnt, ötödmagammal, csupa magyar fiúval azonnal bemene-kültem az erdőbe. Több napig vándoroltunk. Nappal lefeküdtünk, éjszaka mentünk. Parasztházakba bekopogva egy-egy darab kenyeret és tejet kértünk. Végre egy faluban a parasztoknál dolgozó jugoszláv hadifoglyok felkaroltak bennünket, civil ruhadarabokkal cseréltük fel a rabruhát. Egy pajtában bújtattak el. Másnap reggel az egyik jugoszláv

fogoly felrázott. *Nézz ki!* – mondta. A pajta előtt amerikai katona állt, mellette kis láda kézigránát. Felszabadultam! 1945. május 1-jét írtunk.

Egy amerikaiak által, volt német kaszárnyákban berendezett táborba kerültem. Mindössze harminckét kilót nyomtam, de gondozásba vettek, és négy hónap alatt teljesen helyreálltam. Táborunk gyönyörű alpesi tó partján állt, ott kezdtem életemben először úszni; ma is minden reggel hét órakor az uszodában indítom a napot. A táborban a legkülönbözőbb nyugati országok kis irodái működtek, lehetőséget adtak a bevándorlásra. Amerikába, Svédországba és máshova. Augusztus utolsó hetében azonban néhány hasonló korú magyar fiúval nekivágtunk, és egyhetes, kalandos utazás után, augusztus 31-én csöngettem Akácfa utcai lakásunk ajtaján.

Utólag visszatekintve, s mindig is úgy éreztem, hogy ez a – mondjuk úgy – kaland pozitív hatással volt az életemre. Azt a megfogalmazatlan érzést és tudatot adta, hogy meg tudok birkózni a bajokkal és nehézségekkel, hogy mindent, ha kell, végig tudok járni. Érdekes módon optimistává tett, és ez máig kíséri életemet.

– *Találkozott-e utóbb a gyerekkori jóbaráttal, aki feladta?*

– Többé nem találkozhattunk. Toth Miki, így hívták a fiút, csak a mi házunkból ötöd-magammal adott át a németeknek. Egyedül én jöttem haza. De semmit sem tudok arról, hogy garázdálkodása során a nyilas uralom hónapjaiban mi mindent követhetett el. A kezéhez sok vér tapadhatott. A háború után kiszökött Németországba, és azóta nem tudok róla.

– *Hogy változott meg a közeg, ahonnan elhurcolták, és ahova visszatért?*

– Látszólag semmi sem változott, hiszen ugyanabba házba és lakásba érkeztem vissza, ahol szüleim és nagymamám várt. Ugyanabba az iskolába mentem vissza, különbözetivel pótolva az elvesztett negyedik gimnáziumi osztályt.

Valójában minden megváltozott. Már csak négyen laktunk a lakásban. Gyermekkori barátaim eltűntek. Tanulni sem volt kedvem. Az ország is más lett. Hazaérkezésem után a kormány ezerötszáz pengő kártalanítást fizetett, ami békeidőben nagy pénz volt. Havi kétszáz pengő fixszel az ember könnyen viccel, ugye, ahogy a népszerű kuplé mondta. Akkoriban azonban a világtörténelem máig legsúlyosabb inflációját éltük. 1946 nyarára egy amerikai dollárt négymillió-hatszáz ezer quadrillió pengőért lehetett venni. A kártalanítás összegéből tehát beültem egy cukrászdába, és ettem egy szelet tortát. Ekkor határoztam el, hogy soha többé nem fogadok el jóvátételt, s ezt akkor is betartottam, amikor a német kormány később jelentősebb összeget folyósított volna.

Bár eleinte ímmel-ámmal folytattam középiskolai tanulmányaimat, két kiváló tanárom, Szabolcsi Miklós magyar- és Pach Zsigmond Pál történelemórái hamarosan magukkal ragadtak. Belevetettem magam az olvasásba, a francia, német, magyar és orosz irodalom kiemelkedő munkáit olvastam. Néhány könyvet, mint Thomas Mann *A varázshegyét* túl korán is. Talán a megélt események miatt, különleges tanárom hatása nyomán lebilincselte a történelem.

– *Hatodikos gimnazistaként pedig elindult az országos tanulmányi versenyen, amelynek anyaga a nyolcadikos tananyag volt, és harmadik helyen végzett.*

– A tankerületi főigazgató be is hívatott, és nekem, a tizenhat éves fiúnak azt tanácsolta, hogy legyek történész.

A világ forrt körülöttem. Apám a háború után hatalmas lelkesedéssel bízott egy új, jó világban. Nagy energiával dolgozott, és az ország gyökeres megújulásában hitt. Ez engem is megkapott. Tizenhat éves koromban beléptem a Kommunista Pártba. Apám odaadása addig tartott, amíg a Rákosi-érában meg nem hurcolták. Állást sem vállalhatott. Ötvenkét évesen otthon ült. Anyám elment színházi öltöztetőnek. Hogy valahogy megéljünk, eladogatták a nélkülözhető bútordarabjainkat. Már egyetemre jártam, magam is kerestem havi hatszáz forintot. Anyámat igen korán, hatvanhárom évesen elvitte a rák. Apám még hatvanéves sem volt, amikor nyugdíjba kényszerült. Megkeseredett emberré

vált, ami egészségét is kikezdte, és egyik lábának amputálásához vezetett. Otthon ült, és olvasott – hordtam neki a könyveket. Órákat beszélgettük. Induló egyetemi pályám sikere éltette. Harmincévesen életem első – Ránki Györggyel együtt írott – három könyvünkért elnyert, megosztott Kossuth-díj emelt bátyám helyére a szemében. Attól fogva, haláláig, erős férfibarátság kötött össze bennünket.

A valóságos, nagy változás életemben tulajdonképpen 1949-ben történt, amikor érettségi után követtem Pach Zsigmond Pált, akit kineveztek a Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságtörténeti tanszékének vezetőjévé, és megkezdtem közgazdasági tanulmányaimat. Egyben bekapcsolódtam az általa vezetett tanszék munkájába.

– *Hogy jött a képbe a közgazdasági mellett az Eötvös Loránd Tudományegyetem?*

– Egyértelmű volt számomra, hogy gazdaságtörténész akarok lenni, és nyilvánvaló volt, hogy történelmet is tanulnom kell. Másodéves hallgatóként Ránki Gyurival átjártunk az ELTE bölcsészeti karának történelem-előadásait hallgatni, majd harmadévtől beiratkoztunk a bölcsészetre. Tudatosan kombináltuk közgazdasági és történelmi felkészülésünket. Azonnal hozzá kell tennem, 1949 és 1953 között, a magyarországi sztálinizmus legrosszabb éveiben jártam egyetemre. Induláskor a Rajk-per, végzésem idején Berija megölése keretezte tanulmányaimat. Néhány kivételes egyéniség kurzusait kivéve az oktatás színvonala gyalázatos volt. A modern közgazdasági teóriákról, a legfontosabb közgazdászok, például Keynes vagy Schumpeter műveiről nem is hallottunk. Történelemből szovjet pártfőiskolai füzetek voltak a tankönyveink. A *Tőke* három kötetét és Marx más, egyébként ma is sok vonatkozásban érvényes munkáit azonban elolvastam, s legfőbbképpen megtanultam tanulni, a statisztika fontosságát megérteni. Végül is hálás vagyok egyetememnek, hogy megnyitottak előttem egy világot.

A bölcsészkar tanulmányaim sok időt biztosítottak ahhoz, hogy levéltárba járjak kutatni, sőt, egyetemi tanulmányaim végére elkészüljön első, Ránki Gyuri barátommal közösen írott könyvünk kézírata, melyben a XX. század eleji magyar ipar történetét dolgoztuk fel. Gyenge könyv volt, elemzéseinek egy részével aligha tudnék azonosulni ma, de hatalmas eredeti forrásanyagot kutattunk fel hozzá, vállalatok és intézmények levéltárait, melyekben mi jártunk először. Erre máig büszke vagyok. Végzés után két évvel jelent meg első munkánk.

– *Ránkival, ha jól összegezem, tizenkét kötetet jegyeztek. Hogy működött a tandem?*

– Különleges emberi és munkakapcsolat volt harmincnyolc éven át. Utolsó, közösen írt könyvünk közvetlenül halála előtt jelent meg. Életünk összefonódott, párhuzamos síneken futott már akkor is, amikor még nem ismertük egymást. Tizenhat évesen osztálytársak lettünk, hamar összebarátkoztunk, együtt készültünk és jelentkeztünk a Közgazdasági Egyetemre, együtt csatlakoztunk tanárunk, Pach Zsigmond Pál tanszékének munkájához. Mindketten, hogy úgy mondjam, az ő védőszárnyai alatt indultunk pályánkon, én végzés után a tanszéken tanársegédként, Gyuri az Akadémia Történettudományi Intézetében, aminek Pach volt az igazgatója. Diákként, a tanszéki szeminárium munkájában együtt írtuk első közös dolgozatunkat, együtt kezdtük meg bölcsészeti tanulmányainkat. Még egyetemistaként egy napon nősültünk, egy évben született első gyermekünk, mindkettő leány, mindkettőt Zsuzsának neveztük.

– *Tudomásom szerint együtt indították el, elsőként a magyar történetírásban, a XX. századi magyar gazdaság kutatását is.*

– Kétségtelen. Első három könyvünkért harmincévesen együtt kaptunk megosztott Kossuth-díjat. Hozzátehetem: második és harmadik, valamint további közös könyveinket ma is vállalni tudom.

Gyuri rendkívüli tehetség volt, kiváló matematikában, hat idegen nyelvet beszélt. Első könyveinket úgy írtuk, hogy a mondatokat is együtt fogalmaztuk. A magyar gazdaságtörténet után hamarosan rátértünk a közép-európai térség összehasonlító vizsgálatára, majd közös dolgaink mellett hozzáfogtunk külön témákon dolgozni. Gyuri a magyar dip-

lomáciatörténetből írt remek munkákat. Én a komplex, gazdasági, társadalmi és kulturális közép- és kelet-európai témákban kutattam és publikáltam.

Nézetkülönség csak az 1980-as években keletkezett közöttünk. Gyuri nem értett egyet azzal, hogy belekeveredtem a politikába, a számomra nagy fontosságú gazdasági reformmunkákba, és – majdnem észrevétlenül – a rendszerváltás előkészítésébe.

Ha nem hal meg 1988-ban, ötvennyolc évesen, mindketten Amerikában folytattuk volna pályánkat, hiszen ő már a bloomingtoni Indiana Egyetem professzora volt melléállásban, és mint mondta, igazgatói megbízatása lejárta után ott képzelte el a jövőt. Soha nem gondoltam volna, hogy életutunk ilyen tragikusan szétválik.

– Említette, hogy belekeveredett a gazdasági reformmunkába. Erre hogyan került sor?

– A reform munkálatai az 1960-as évek közepén indultak meg. Érdeklődésem az évtized elején fordított az államszocialista rendszer gazdaságpolitikájának elemző feltárása felé. Óriási lehetőséget adott, hogy ekkor, a kutatók közül elsőként, beengedtek a Párttörténeti Intézetben elhelyezett levéltárba, ahol a Magyar Dolgozók Pártja egész archívumát, a Rákosi-rendszer iratanyagát tallózhattam. Ennek alapján írtam meg a *Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor, 1948–1950* című kicsiny, százharmincöt oldalas könyvemet. A tények fényében a könyv bizonyító erővel mutatta ki az államszocialista rendszer gazdaságpolitikájának teljesen elhibázott jellegét és súlyos következményeit.

– A kötetnek önre nézve is következményei lettek, ugye?

– A kéziratot 1962 vége felé nyújtottam be a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónak, amellyel már kialakult, jó munkakapcsolatom volt. A kiadó megijedt. Egy évig ült a kéziratban. Majd meggondolva magát mégis kiadta munkámat 1964-ben. Igaz, feltételként szabták, hogy az előszóban írjam le, amit azután a kiadói előszó megismételt, hogy „a könyv egyes igazságairól esetleg kiderülhet, hogy részzigazság, vagy félreértés volt”. A Kiadó biztosítani akarta magát, és még hozzátette, hogy „csakis a hibák lehetőségétől sem visszariadó elmélyült tudományos tényfeltárás és elemzés, bátor vitaszellem – s ez jellemzi az itt következő munkát – segítheti elő a korszak teljes történelmének [...] feldolgozását”.

A kiadói óvatosság sem segített. Pedig ezek már a konszolidált Kádár-rendszer évei voltak. A korábbi kritikai hang elhallgatott, és a párt az egész államszocialista időszak kontinuitását hangsúlyozta. Ennek nyomán a párt legfőbb gazdaságpolitikusa, Friss István éles hangú, ledorongoló cikkben teljesen elutasította munkámat. A súlyos hivatalos kritika a várttal ellentétes hatást váltott ki, felkapta könyvemet. Bródy András közgazdász kollégám válaszcikkben állt ki a dolgozat igazsága mellett. S hogy végre a kérdésre is válaszoljak: Nyers Rezső meghívott, hogy a gazdaságpolitika elemzésével vegyek részt az éppen induló reform munkálataiban.

– Hogy élte meg, amikor a folyamat kicsorbult?

– A reformot Brezsnyev Kádár 1972. februári moszkvai látogatásakor élesen elítélte, követelte leállítását, amit belül egy konzervatív trió, Biszku Béla, Gáspár Sándor és Komócsin Zoltán felkarolt és győzelemre vitt. A konzervatív erők felülkerekedtek, és a reform vezetőit az 1970-es évek közepén eltávolították. Mindezek után, az 1980-as években láttam neki a *Magyar gazdasági reform útja* című vaskosabb könyvem munkálataihoz, amiben megírtam a teljes történetet.

– Ezt adta ki a Cambridge University Press is 1990-ben angolul, ugye?

– Igen. Ebben a munkámban tárgyaltam a reform elleni politikai támadás és visszafordítási törekvés történetét és bírálatát is. Ekkor már a Magyar Tudományos Akadémia elnöke voltam, és ez nagyobb súlyt adott szavaimnak. De egy fogadáson, amire meghívtak, hozzám lépett Gáspár Sándor, a Politikai Bizottság tagja, és azt mondta: *Beletapostál Komócsin Zoltán sírjába!* Ez a reformellenes politikai támadás időközben elhunyt egyik vezetőjének bírálatára vonatkozott. Hát igen, szakmai munkám révén alaposan belekeveredtem a politikába.

– Egy másik arcucsapás, gondolom, akkor érhetette ebben a világban, amikor Pozsgay Imre az ön által vezetett bizottság megállapítását, hogy tudniillik 1956 népfelkelés volt, a nyilvánosság elé tárta. Mintha a minősítés az ő politikai éleslátásának és bátorságának gyümölcse lett volna.

– Ez valóban szemtelenség, de apró bosszúság volt csupán, hiszen hosszú elemző tanulmányom hamarosan teljes terjedelmében megjelent, a tévé meghívott beszélgetésre a témából, az utcán megállítottak ismeretlen emberek, hogy megköszönjék, és kezet rázzanak. Végül is a dokumentum a rendszerváltás egyik fontos útjelzője lett, rehabilitálta 1956-ot, és ezzel delegitimizálta a rezsimet. Hamarosan jöttek azonban az igazi arcucsapások.

– Nyilván Csurka István rasszista, fasiszta, sőt náci kijelentéseire céloz, amelyek ellen nyilvánosan tiltakozott.

– Sajnos a rendszerváltás biztató világában, amiben a *Vissza Európába!* gondolata és törekvése dominált, a működésbe jött tektonikus politikai erők sok régi szemetet is felszínre dobtak. Ez feltehetően nem volt elkerülhető, de az, hogy az elemi erővel felülkerekedő politikai erő, az Antall József vezette Magyar Demokrata Fórum a rasszizmusáról jól ismert írórt alelnöki posztjára emelte, ijesztő és kiábrándító jel volt. Számomra a Horthy-rezsim emlékeit idézte.

Magyarország akkor a világ figyelmének középpontjában állt. Nevem sem volt ismeretlen, és sok külföldi újságíró keresett meg kérdéseivel. Ezek között volt a befolyásos *New Yorker* magazin Budapestre látogató szerzője, aki nagy beszámolót írt lapjában, és ehhez számtalan interjút készített. Meglátogatott akadémiai dolgozószobámban, és főként a gazdasági átalakulás elgondolásairól, lehetőségeiről érdeklődött.

– Gondolom, ez természetes lehetett, hisz egy bizottságot vezetett, amely a piaci átalakítás és privatizálás hároméves tervét tette le éppen akkoriban a kormány asztalára.

– De az újságíró már tájékozott volt, és nekem is feltette a kérdést a rasszizmus, antiszemitizmus feltöréséről. Őszintén válaszoltam, elmondva, hogy bizony ez a tendencia még az MDF-ben is felütötte a fejét.

A cikk megjelenése után Antall József felkeresett, ecsetelte, hogy ez pártjának sokat árt, és kért, tegyek nyilatkozatot: az újságíró elferdítette szavaimat. Mivel ez nem így volt, elutasítottam. Ekkor azt javasolta, hogy megfogalmazzak majd egy közös nyilatkozatot, amit hamarosan valóban elküldött. Kiábrándító módon ebben változatlanul megismételte a hazug állítást, amit ismét elutasítottam. Ekkor rágalmazásért feljelentettek. Megnyertem a pert, fellebbeztek. Másodfokon ismét megnyertem a pert, az időközben már belügyminiszteri rangra emelkedett feljelentőm, Horváth Balázs ellen. Egy másik alkalommal egy nyugati újságírócsoport vacsorával összekötött beszélgetésre hívott néhányadmagammal, közöttük egy régi, jó ismerőssémmel, aki közben MDF-politikussá vált. Kijelentette: ha engem is meginvitálnak, akkor nem vesz részt az összejövetelen. Nemkívánatos személylyé váltam.

– Pedig a Szentágotthai János vezette bizottság ismét önt jelölte az Akadémia elnökének.

– De feltüremlettek emlékeimben a háborús élmények. Elég volt. A Los Angeles-i Kaliforniai Egyetem (UCLA) már 1988-ban meghívott egy újonnan létesített professzori állásra, Közép- és Kelet-Európa hirtelen érdekessé vált történelmének tanítására. Ezt akkor lemondtam. Az állásra jelentkező harmincöt jelölt közül azonban egyiket sem találták megfelelőnek, és 1989-ben újra meghívtak. 1990 elején a *Magyar Hírlap* által is közölt nyílt levélben visszavontam elnöki jelölésemet, és elfogadtam a UCLA meghívását. Soha nem akartam elhagyni Magyarországot. Hatvanéves lettem, ami nem is a legjobb kor egy ekkora váltásra, de az év szeptemberében Katival, új élettársammal és a tizennégy éves Dórával felültünk a Pan American légitársaság gépére, és Los Angelesbe repültünk.

– A környezete, családja és barátai hogyan fogadták az elhatározást?

– Érdekes, hogy utólag visszanézve milyen nagy, nehéz döntésnek tűnik ez számomra. Akkor azonban nem így éreztem. Nyilvánvaló volt, hogy mennem kell, és nem hezitál-

tam, nem voltak kínos érzéseim. Ebbe belejátszott az 1980-as évek személyes válsága, házasságom felbomlása. Új élettársam, majd feleségem, Kati hozzásegített, hogy új életben új helyen radikálisan új fejezetet nyissak. A hely nem volt ismeretlen számomra, mivel 1966–67-ben, majd 1982–83-ban egy-egy évet töltöttem ösztöndíjjal az Egyesült Államokban, először New Yorkban, majd Washingtonban. Utána meghívásokra huszonkét egyetemen tartottam előadásokat, közöttük a UCLA-n is. Leányaim már felnőttek, elvégezték Budapesten az egyetemet. Nagyobbik leányom évek óta Amerikában élt, férjhez is ment, kisebbik leányom akkor Párizsban tanult, majd mindketten a New York-i Columbia Egyetemen szereztek PhD-t. Közeli rokonom alig volt, két unokatestvérem már családostól asszonyként élt. Tőlük és jó barátaimtól, kollégáimtól nem volt könnyű búcsút venni, különösen Pachtól. Megkönnyítette a váltást, hogy azzal mentem el: a következő nyáron hosszabb időre jövök majd látogatóba. S valóban, évente hazalátogattunk Katival. Együtt ebédeltem volt tanszéki kollégáimmal, előadásokat tartottam a Történettudományi Intézetben, más szóval: a szakadás nem volt olyan radikális és fájdalmas.

– *Említette, professzor úr, hogy a hely nem volt ismeretlen. A közeg, mégis azt hiszem, várakozáson felül fogadta.*

– A fogadtatás és beilleszkedés valóban meglepően kellemes és viszonylag könnyű volt. A Los Angeles-i repülőtéren barátaink, Szelényi Iván és felesége vártak bennünket, elvittek magukhoz, rendelkezésünkre bocsátották lakásukat és autójukat, mivel ők éppen utaztak Európába. Ez megkönnyítette első hónapjainkat. Körülnézhettünk, s mire vissza-jöttek, beköltözhattunk új lakásunkba. Tanítani csak januártól kezdtem. Felkészülhettem kurzusaimra, amelyeket ebben a formában korábban nem tanítottam még a közép- és kelet-európai térségről. Nem is beszélve arról, hogy előadásaim és szemináriumaim természetesen angol nyelven folytak. Nem kis váltás volt ez, de zökkenő nélkül ment. A Történelmi Tanszék hatalmas közösség volt, nyolcvankét professzorral. Nem szűk, bezárt közeg. Akadtak ismerőseim is közöttük, akikkel együtt voltam korábban Oxfordban, vagy Magyarországon is jártak. Segítettek a beilleszkedésben. Az egyetem igen szép és kellemes közeget biztosított. A társadalomtudományi tanszékek a hatalmas parkban elhelyezkedő campus északi végén voltak sok épületben, és itt helyezkedett el a különlegesen gazdag kutatókönyvtár is. Fél óra gyaloglással lehetett lesétálni az egyetem déli szárnyához, ahol az orvosi karok és rendelőintézeik találhatóak, amelyek egyben a mi orvosi szolgáltatásainkat is ellátták. Az egyetem szoborkertjére néző, szép szobát kaptam. Az első napon kiderült, hogy a tanszékvezetővel egy napon születünk, amit azután, összerátkozásunkat követően évtizedekig együtt ünnepeltünk.

– *Arra hogyan került sor, hogy több ízben is az USA külügyminisztériumának alkalmi tanácsadójaként dolgozzon?*

– 1990–91-et írtunk, Amerika számára a közép-kelet-európai átalakulás újdonság volt. Meghívtak néhányadmagammal a térség szakértői közül, hogy a területtel foglalkozó munkatársaikat tájékoztassuk, kérdéseikre választ adjunk, vagy amikor új nagykövet ment Magyarországra, adjunk tájékoztató magyarázatokat.

– *Érkezése után tulajdonképpen nem sokkal, 1993-ban az Európai és Orosz Tanulmányok Központjának igazgatójává emelték. Milyen folyamat vezetett oda?*

– Egy-egy ilyen poszt betöltésére mindig több jelölt van, és egy szakemberekből álló professzori bizottság választja ki azt, akit végül felkérnek. A kutatóközpontnak addig hidegháborús profilja volt, csak szovjet-orosz témával foglalkozott. Azzal a koncepcióval indultam, hogy át kell alakítani a profilját, európai és orosz arculatra van szükség. A többi jelölt az orosz profil fenntartását javasolta. Valamennyien a szláv nyelvek tanszékének tanárai voltak. Mögöttem akkor már vagy tizenöt-tizenhat könyvnyi publikációs teljesítmény is állt, s ezek közép- és kelet-európai, továbbá a szélesebb európai periféria témáit tárgyalták. Az egyetemen ugyan még újonc voltam, de a bizottság mindenkit meghallgatott, és engem választott.

– *Professzor úr 1995 és 2000 között a Nemzetközi Történettudományi Bizottság elnökeként is működött. Tudom, az ilyen kérdéseknek nincs ellenpróbája, mégis... Ha Magyarországon marad, vajon betölthette volna-e ezt a pozíciót valaha?*

– Azt hiszem, igen. E posztokra nem országok képviselőit választják. Pach Zsigmond Pál, Ránki Gyuri és én is már viszonylag ismert szereplői voltunk a nemzetközi szakmai konferenciáknak. Talán 1960-ban mehettünk az első ilyen rendezvényre, Stockholmba. Egyébként ott vált ki a Nemzetközi Történelmi Bizottságból és önállósult a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Bizottság. A nemzetközi kongresszusokon, konferenciákon sok előadást tartottunk, vagyis belekerültünk a nemzetközi szakmai vérkeringésbe. Nos, a Gazdaságtörténeti Bizottság Pachot már az 1980-as évek elején elnökévé választotta. Ránki a Nemzetközi Történettudományi Bizottság egyik alelnöke lett.

– *Önt 1985-ben a Gazdaságtörténeti Bizottság alelnöki tisztjével, 1990-ben pedig a Történettudományi Bizottság alelnöki posztjával tisztelték meg.*

– Valóban. Akkor mindhárman Magyarországon éltünk, és a nemzetközi helyzet görceinek feloldódása, a hidegháború megszűnése ezt már lehetővé tette. Így öt év múltán alelnökből, akkor már Amerikában élve, a Bizottság montreali közgyűlése elnökké választott.